

IDENTITATEA EUROPEANĂ. FUNDAMENTE FILOSOFICE, ASPECTE NORMATIVE ȘI PROIECȚII POLITICE

*Prof. univ. dr. Cristian BOCANCEA
Universitatea „Petre Andrei” din Iași*

Idealul Europei unite

Europa unită este un ideal care a animat multe generații de intelectuali și de oameni politici, la care s-au adăugat, cu siguranță, generații de producători, comercianți și bancheri. Unii au fost atașați ideii europene din rațiuni filosofice, alții din interese economice; unii au mizat pe fundamentul creștin al civilizației dintre Atlantic și Urali, alții pe spiritul capitalismului. Indiferent de motiv, toți au crezut în finalitatea instituțională a acestui curent unificator, care transcende epocile, conflictele conjuncturale, ideologiile concurente, tradițiile culturale și mozaicul lingvistic. Toți au crezut că, mai devreme sau mai târziu, vom ajunge să trăim într-o „țară mare” numită Europa, condusă de un singur guvern și de un singur parlament.

Lumea europeană trăise primul ei moment de unitate politică în timpul Imperiului roman, care îmbrățișase filosofia stoică a statului universal, a cetățeniei universale și a unității raționale a genului uman. Această ideologie avea să fie substituită treptat de către creștinism – doctrină a unității tuturor oamenilor întru Hristos. Dar ascensiunea noii religii monoteiste s-a produs în condiții istorice tulburi, pe fondul invaziilor barbare și al declinului imperiului; din acest motiv, idealul unității a rămas doar o problemă teologică, neavând nicio șansă de realizare în practica politică a regatelor medievale. Mai mult decât atât, însăși creștinătatea avea să se confrunte cu separarea Bisericii Catolice și a celei Ortodoxe, apoi cu a doua mare schismă din perioada Reformei, în spațiul occidental. Nici măcar necesitatea corelării eforturilor militare pentru împiedicarea avansului Imperiului otoman nu a condus la o unitate a europenilor, ei consumându-se în dispute sterile, prigonindu-se pe motive religioase și angajându-se în interminabile conflicte regionale.

Filosofia iluministă (și în special enciclopedismul) s-a dorit un fundament cultural al unității europene, însă ea a depășit cu greu cercul restrâns al savanților, filosofilor și literaților, influențându-i prea puțin pe monarhii europeni adepți ai absolutismului. Totuși, ideile de libertate, de suveranitate a poporului și de guvernământ democratic (proprii liberalismului) au creat un curent europeanist implicit. Dacă pentru adepții liberalismului era oarecum naturală înclinația spre o mare piață europeană, observăm că și în mediile socialiste din secolul al XIX-lea au fost lansate idei care ulterior au servit unității europene: un bun exemplu în acest sens este federalismul lui Pierre Joseph Proudhon (1809-1865). Același filosof francez vorbea și despre un alt principiu care, ulterior, va constitui fundamentul ideologic al Uniunii Europene: subsidiaritatea.

Termenul de *subsidiaritate* are o istorie îndelungată, de la Aristotel încoace apărând la gânditori precum Sfântul Toma, Althusius și John Locke. „Ideea constă în perceperea grupărilor celor mai vaste, mai încheiate, ca pe niște puncte de sprijin, care intervin doar pentru a ajuta eșaloanele inferioare ale organizării sociale și doar atunci când activitățile acestor grupări de nivel superior sunt eficiente”¹¹. Dintr-o astfel de idee derivă două interpretări: prima vizează limitarea capacității integratorului de a se amesteca oricând și oriunde în treburile unităților integrate (fie ele colectivități locale, regiuni sau state), precum și exigența ca orice decizie politică sau administrativă să se ia cât mai aproape de cetățean sau de colectivitatea interesată; cea de-a doua se referă la necesitatea ca unitățile politice mai largi să preia de la cele mai mici sarcini pe care acestea din urmă nu le pot îndeplini, „suplinindu-le” acolo unde este cazul.

Spațiul european se confruntase cu proasta interpretare a subsidiarității, în perioada interbelică, atunci când totalitarismele de stânga (bolșevismul) și de dreapta (fascismul) încercaseră și reușiseră parțial să invadeze spațiul vieții private sau să „suplinească” o presupusă incapacitate a societății civile democratice de a genera stabilitate politică și creștere economică. După devastatorul conflict mondial dintre 1939-1945, care a contrapus extremismele despre care am vorbit, Europa avea nevoie de o nouă viziune asupra viitorului, fără excese și fără lezarea demnității vreunui dintre actorii

¹¹ Gilles Ferréol (coord.), *Dicționarul Uniunii Europene*, Polirom, Iași, 2001, p. 210.

implicați în marele război. Așa se face că, imediat după instaurarea păcii, s-a putut constata o neșteptată convergență a unor curente și doctrine politice care, în esența lor, se situează pe poziții opuse: astfel, federaliștii și adepții inter-guvernamentalismului, liberalii, creștin-democrații și socialiștii au exprimat cu toții aderența la ideea europeană. În acest concert pro-european, remarcăm, spre exemplu, discursul lui Winston Churchill la Universitatea din Zurich (19 septembrie 1946), discurs în care pleda pentru edificarea unui fel de „State Unite ale Europei”. În același an, la 17 decembrie, ia ființă la Paris *Uniunea europeană a federaliștilor*. Câteva luni mai târziu, pe 14 mai 1947, sub auspiciile aceluiași politician britanic, se constituie *United Europe Movement*, mișcare favorabilă cooperării interguvernamentale. Pe 1 iunie 1947, creștin-democrații creează *Noile echipe internaționale* (redenumite, din 1965, *Uniunea europeană a creștin-democraților*), iar două zile mai târziu ia ființă mișcarea *Statele Unite socialiste ale Europei* (numită, din 1961, *Stânga europeană*).

Toate aceste mișcări federaliste și unioniste se regroupează, în decembrie 1947, în cadrul unui comitet internațional de coordonare a mișcărilor pentru unificarea Europei. Acest comitet organizează la Haga, între 7 și 11 mai 1948, un congres prezidat de Churchill. Cei 800 de participanți, exponenți ai societății civile, menținându-se prin forța lucrurilor la nivelul declarațiilor politice, recomandau crearea unei Adunări deliberative europene și a unui Consiliu special european, organisme care să pregătească integrarea politică și economică a țărilor europene (integrare preconizată, de altfel, și de Planul Marshall anunțat pe 5 iunie 1947 și aplicat din 16 aprilie 1948, prin Organizația europeană de cooperare economică – OEEC). Congresul de la Haga mai recomanda statelor europene și adoptarea unei carte a drepturilor omului, iar pentru aplicarea ei – crearea unei Curți de justiție.

Se conturau astfel, la nivel ideologic, marile obiective ale Europei unite, dincolo de diferențele politice pe care le promovaseră partidele tradiționale în interiorul națiunilor¹² și dincolo de clivajul deja prefigurat între democrația vestică de tip liberal și „democrația populară” a Răsăritului sovietizat.

Avea însă, cu adevărat, Europa unită, *in statu nascendi*, șansa unei filosofii sau a unei ideologii relativ unitare? Nicidecum! Unitatea europeană avea să rămână, pentru multe decenii, principiul născut în mod paradoxal din cele mai adânci clivaje filosofice și ideologice. Este suficient să amintim faptul că lumea europeană a fost și a rămas, din epoca modernă și până azi, locul geometric al confruntării dintre raționalismul francez și empirismul anglo-saxon; că Europa a produs și a exportat falia ideologică și antropologică dintre democrația pluralistă de factură liberală și așa-numita „democrație populară” sovietică, dintre individul liber întreprinzător (motivată de concurență și de proprietatea privată) și *homo sovieticus* – infantilizat și deresponsabilizat de un regim integrator al partidului unic și al proprietății socialiste.

Dacă ar fi să răspundem la întrebarea dacă există o „filosofie” a unității sau a cetățeniei europene, am putea răspunde cu variantele standardizate dintr-un sondaj de opinie, numai că folosindu-le pe toate trei dintr-o dată: da, nu, nu știu.

Da, există o filosofie a identității europene. Ea s-a construit, în timp, în două feluri: prin diferență și prin asemănare. Diferența am ipostaziat-o mai întâi în raport cu lumea non-creștină, cu care am purtat lungi războaie și cruciade; mai apoi, în raport cu Lumea Nouă, după marile descoperiri geografice. Identitatea prin asemănare are la bază filosofia antică, teologia medievală și filosofia modernă (chiar dacă, despre aceasta din urmă, spuneam că nu face decât să contrapună raționalismul și empirismul). Concluzia în această materie este aceea că identitatea europeană e un fapt de sinteză a contrariilor.

Nu, nu există o filosofie a identității și a construcției europene, pentru trei mari motive. Primul este acela că Europa a avut mereu clivaje culturale, între est și vest, nord și sud, încă din antichitate. Al doilea: chiar și pe fondul creștinismului, europenii s-au sfâșiat în conflictele dintre ortodocși și catolici, iar catolicii au ajuns să-și vadă unitatea distrusă de cultele protestante. În al treilea rând, Europa a fost și a rămas o lume a mozaicului de națiuni, limbi, curente estetice, moduri de viață și chiar stiluri cognitive, fără a mai pune la socoteală filosofii și ideologiile politice.

¹² Potrivit lui Romano Prodi, „aproape toate familiile politice contemporane sunt urmașe ale marilor războaie religioase ale secolului XX – dintre laici și catolici, dintre socialiști și liberali, dintre democrați și adepții regimurilor autoritare –, fiind, prin urmare, incapabile să înfrunte marile provocări ale secolului XXI (...). De aceea provocările modernității și ale modernizării impun existența unor *subiecte politice diverse*, mai puțin legate de ideologii rigide și mai capabile să reunească indivizi și asociații interesate de binele public, mai deschise spre societatea civilă și spre cetățeni, mai puțin obsedate de orgolii de partid și mai înclinate spre a sintetiza poziții – fie ele și distincte – într-un proiect de guvernare la toate nivelurile” (*O viziune asupra Europei*, Polirom, Iași, 2001, pp. 6-7).

Nu știu dacă se va ajunge prea curând la o identitate europeană, în baza unei filosofii a construcției europene; dar este posibil. Posibil, pentru că ne leagă o dimensiune normativă, a Tratatelor și reglementărilor unificatoare: Posibil, pentru că avem un fond comun tot mai vizibil al toleranței și al pluralismului cultural, fond perceput ca patrimoniu demn de apărut. De asemenea, se profilează o filosofie a unității, în momentul în care Uniunea Europeană – confruntată cu hegemonia SUA și cu presiunile Rusiei – își proiectează imaginea de pol de putere economică și militară.

În cele ce urmează, vom aborda dimensiunile ideologice ale construcției europene, subliniind traumatizantele contradicții care au sfâșiat civilizația noastră prin confruntarea dintre stânga și dreapta politică. Apoi vom aborda consecințele normative ale ideii filosofice de cetățenie europeană.

Avataruri filosofice și ideologice ale civilizației europene

Începuturile ideologiilor în Europa modernă sunt legate de ideea și valoarea fundamentală a libertății umane. Ideea de libertate are o carieră sinuoasă, putând fi regăsită la autori extrem de diferiți din perspectiva opțiunilor politice. Astfel, în secolul al XVII-lea, a vorbit despre libertate Thomas Hobbes, celebrul exponent al *absolutismului teoretic*; libertatea a fost o temă centrală și la un filosof de talia lui John Locke, considerat părintele liberalismului; în spațiul iluminismului francez, vor aclama libertatea gânditori total diferiți ca formație intelectuală și ca interese politice: Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Constant, Tocqueville etc. Și în cultura germană ideea de libertate a fost viu dezbătută de Kant și Hegel, ca și de curentele filosofice pe care ei le-au inspirat.

Dincolo de această mare diversitate de autori și de perspective de înțelegere a libertății, un lucru rămâne comun pentru toată Europa modernă: voința de a înlătura Vechiul Regim al monarhiei absolutiste și de a instaura o ordine politică a libertății individuale. Ea s-a materializat în două doctrine care se aseamănă în privința premiselor lor, dar diferă în privința modalităților practice de instaurare și de conservare a autorității. Una este *liberalismul*, iar cealaltă – *conservatorismul*.

Liberalismul s-a născut în Anglia secolului al XVII-lea, unde, după două revoluții burgheze, s-a ajuns la instaurarea unui regim de monarhie constituțională și de separație a puterilor în stat. Pentru a-și garanta libertatea politică, englezii au limitat prerogativele regelui, au dat putere parlamentului și au supus executivul unui control din partea autorității legislative. Liberalismul englez, născut în urma războiului civil (1642-1649) și a *Glorioasei Revoluții* (1688-1689), a fost teoretizat de John Locke¹³. În spațiul continental al Europei moderne, spre deosebire de lumea britanică, liberalismul nu a avut ca fundament filosofic empirismul și nici un suport praxiologic precum acela al revoluțiilor. Francezii, mai ales, au pus la lucru rațiunea speculativă, iar scenariile create de aceasta, ca și valorile aferente raționalismului, vor impulsiona geneza unei noi lumi, a voluntarismului constituțional.

Ideea britanicilor despre libertate poate fi caracterizată succint ca o dorință a individului de a fi lăsat în pace, de a nu i se impune de către autoritatea politică tot felul de restricții absurde. Libertatea anglo-saxonă este un drept individual de substanță naturală și, corelativ, o obligație a statului de a se ține cât mai departe de spațiul vieții private a cetățeanului. Pe continent însă, în spiritul raționalismului, libertatea va fi înțeleasă diferit. Pentru francezi, construcția societății libere nu se face de la sine; ca să se ajungă într-o lume a libertății, este necesară acțiunea energică a puterii politice, care să-i învețe pe oameni cum să fie liberi și fericiți. Astfel, englezii și-au imaginat și au practicat libertatea ca pe o afacere individuală, privată, în timp ce francezii au privit-o ca pe o întreprindere comunitară, publică.

Dacă discursul liberal englez din secolul al XVII-lea promovase o libertate rezonabilă și echilibrată, liberalismul iluminist francez, cu voluntarismul său constituțional, ajunsese la o libertate exagerată, lipsită de măsură și de spirit de prevedere. În numele libertății, francezii instauraseră, de fapt, dictatura; în plus, libertatea politică pe care o proclamase Revoluția de la 1789 nu condusese la o societate mai bună, cu instituții mai eficiente și cu un plus de siguranță a persoanei. De aceea, la numai un an după Revoluția franceză, Edmund Burke va scrie o carte ce inaugurează ideologia conservatoare: *Reflecții asupra Revoluției din Franța*¹⁴. Această lucrare contrasta puternic cu entuziasmul general provocat în Europa de evenimentele de la Paris. În timp ce filosofii de pe continent își exprimau adevăratul entuziasm pentru noul regim francez, care spunea că se întemeiază pe libertate,

¹³ John Locke, întemeietor al liberalismului politic și al spiritului liberal modern, se remarcă în literatura filosofico-politică prin *Two Treatises of Government* (în traducere românească a apărut: *Al doilea tratat despre cărmuire*, Editura Nemira, București, 1999).

¹⁴ Edmund Burke, *Reflecții asupra Revoluției din Franța*, Editura Nemira, București, 2000.

egalitate și fraternitate, Burke își exprima îndoielile cu privire la capacitatea regimului revoluționar de a instaura în realitate o ordine politică viabilă. Discursul conservator al lui Burke apărea, astfel, ca o expresie a liberalismului matur care nu voia să se lase pradă radicalismelor și exceselor revoluționare.

Conservatorismul este ideologia care apără libertatea echilibrată în fața proiecțiilor hazardate de schimbare a societății de la o zi la alta prin producția de acte constituționale. Este ideologia care preferă o libertate relativ limitată, dar reală, decât una absolută, dar abstractă și irealizabilă. Pentru conservatori, societatea este un organism inertial, pe care nu trebuie să-l bruschezi prin gesturi politice de genul revoluției. Libertatea și echilibrul social se constituie pe termen lung, prin adaptări succesive și prin *valorificarea respectuoasă a tradițiilor*. Furia schimbărilor politice pe care o declanșase Revoluția franceză era un exemplu de nechibzuință, de încredere nemăsurată în rațiunea umană care, așa cum a dovedit-o de multe ori, este capabilă de erori monumentale.

Așadar, libertatea s-a constituit în valoare centrală pentru două doctrine care au promovat o manieră diferită de înțelegere și de construcție a guvernământului civil. La sfârșitul epocii Luminilor (secolul al XVIII-lea), Europa occidentală avea o ideologie liberală temperată în spațiul anglo-saxon, un liberalism radicalizat și ultra-raționalist în spațiul francez, dar și o reacție de respingere a exceselor libertății, în ideologia conservatoare.

Alături de ideea libertății, Europa modernă a promovat și ideea de egalitate. Chiar liberalii puneau mare accent pe egalitatea tuturor cetățenilor, combătând practicile Vechiului Regim de utilizare a unor jurisdicții diferite, în funcție de apartenența de clasă. Pentru liberalii secolelor XVII-XVIII, ca și pentru conservatori mai apoi, egalitatea însemna tratarea nediscriminatorie a tuturor indivizilor în raport cu legile. Era vorba, deci, despre o egalitate juridică. Pe la începutul veacului al XIX-lea, însă, tot mai mulți filosofi (care își spuneau *novatori sociali*) considerau că egalitatea juridică este în fapt inoperantă, câtă vreme există mari diferențe de avere între oameni. Sărăcia exagerată a celor mai mulți dintre cetățeni și bogăția exagerată a unei minorități, această polarizare socială în plan economic (și implicit în plan cultural) face imposibile deopotrivă libertatea și egalitatea juridică. Prin urmare, proiectul unei lumi mai bune ar trebui să aibă în vedere instaurarea unei ordini sociale întemeiate pe egalitatea economică.

Primele idei de acest gen au fost formulate la începutul secolului al XIX-lea de către așa-numiții socialiști utopici (Robert Owen, Charles Fourier și Saint-Simon). Proiectul utopiștilor viza transformarea societății prin acțiuni punctuale de organizare a unor colectivități restrânse, în care să opereze efectiv egalitatea economică. Asemenea idei s-au materializat chiar în câteva experimente în America și Europa, unde pentru scurte perioade de timp au funcționat mici colectivități ale "egalilor".

Ideile socialismului utopic vor fi continuate de ideologia *socialismului revoluționar*, ce îi are ca fondatori pe Karl Marx și Friedrich Engels. În concepția lor, pentru a se ajunge la adevărata egalitate de substanță economică, nu e suficient să se experimenteze organizări de tip utopic, ci trebuie schimbată întreaga ordine socială și economică, prin revoluție proletară. Socialismul marxist voia să justifice schimbarea revoluționară a ordinii sociale prin ideea că proprietatea – deținută în mod nedrept de clasa burgheză – trebuie să revină la adevăratul producător de valori materiale, care este proletariatul.

Mijlocul secolului al XIX-lea, marcat de deschiderile politice prilejuite de revoluțiile de la 1848, a cunoscut o dezvoltare a ideologiilor clasice (liberalism, conservatorism și socialism) în forme discursive tot mai coerente și cu implicații din ce în ce mai profunde în planul ordinii sociale și politice. Astfel, liberalismul justifica progresul societății indivizilor liberi și egali, care concurează pe piață potrivit ordinii constituționale proiectate de rațiune; conservatorismul încerca să tempereze infatuarea rațiunii întemeietoare de regimuri politice și să redea tradiției rolul de fundament al vieții publice și private (pentru conservatori, omul trebuie să-și respecte mai întâi îndatoririle față de societate și abia mai apoi să revendice drepturi și libertăți); socialismul marxist considera că întreaga istorie a umanității este o istorie a luptei de clasă și a succesiunii modurilor de producție, miza principală constituind-o mereu deținerea proprietății; în această logică istoricistă, clasa muncitoare trebuia să smulgă proprietatea de la burghezie, pentru a instaura o ordine economică egalitară.

Către sfârșitul veacului al XIX-lea, socialismul a început să-și schimbe stilul argumentativ și să-și reconsidere finalitățile, în condițiile în care capitalismul nu-și dezvăluia doar părțile lui critice (reprezentate de exploatare și de pauperizarea proletariatului), ci și pe cele pozitive (precum accesul tot mai larg la educație și cultură, la protecție socială și nu în ultimul rând la viața politică pluripartidistă). Încercând să se adapteze la capitalismul sfârșitului de secol XIX, socialismul și-a

amendat teoria deja clasică a revoluției proletare, a acceptat cadrele democrației burgheze, evoluând spre *social-democrație*.

Noua ideologie a stângii – social-democrația sau așa-numitul socialism reformist – renunța la schimbarea ordinii politice pe cale revoluționară și considera că idealurile proletariatului pot fi împlinite și în interiorul sistemului capitalist, prin socializarea crescândă a producției și a capitalului, prin instrumentele luptei sindicale și prin parlamentarism. Aceste opțiuni ale social-democrației de la cumpăna secolelor XIX și XX nu erau doar simple proiecții ideologice; ele aveau un suport în realitatea economică și politică a Occidentului. Capitalismul evolua în mod cert spre socializarea producției, a consumului și a proprietății, iar sistemul politic al democrației liberale, bazat pe constituționalism și pluripartidism, oferise partidelor de stânga (multe dintre ele avându-și originea în sindicalism sau cel puțin colaborând cu organizațiile de reprezentare profesională) șansa de a participa la viața parlamentară și implicit la sinteza binelui public (care se putea traduce acum și prin măsuri economice și sociale favorabile proletariatului). În aceste condiții, la început de secol XX, Europa se prezenta ca un spațiu al echilibrului economic și politic, echilibru care ulterior va fi numit metaforic “la belle époque”.

Declanșarea primului război mondial în 1914 a rupt echilibrul european, deschizând o nouă perioadă de efervescentă în plan ideologic. În timp ce liberalismul și conservatorismul aveau mari dificultăți în a explica de ce nu au putut păstra pacea, stabilitatea și prosperitatea, două noi curente ideologice câștigă teren în rândul maselor, mizând tocmai pe criticile la adresa unei societăți care se precipitase în conflict și în dezordine. În acest context se afirmă două doctrine extremiste: leninismul, în spațiul ideologiilor de stânga, iar în partea dreaptă a eșichierului politic apare fascismul.

Leninismul a însemnat o radicalizare a socialismului revoluționar marxist și o adaptare a sa la condițiile economice și culturale ale Rusiei țariste. În concepția lui Lenin, într-o Rusie slab dezvoltată economic, cu o clasă proletară puțin numeroasă și cu o masă enormă de țărani analfabeți, era necesară o lovitură de stat și apoi o dictatură roșie care să schimbe radical societatea în structurile ei economice, dar mai ales în practicile ei politice. Ideologia leninistă avea să se materializeze în revoluția socialistă din octombrie 1917 și în crearea primului stat al sovietelor.

După primul război mondial, în timp ce Rusia se izola de Europa constituindu-și propriul sistem politic și economic, în Occident, în două țări nemulțumite de soluțiile sistemului de pace de la Versailles, apare un discurs ideologic de extremă dreaptă, centrat pe câteva teme fundamentale: superioritatea rasei ariene și superioritatea culturală a italienilor; necesitatea instaurării unei ordini politice a statalității totale; revizuirea prevederilor tratatelor de pace care erau considerate nedrepte în raport cu Germania și Italia. Această nouă ideologie de extremă dreaptă, aflată la polul opus față de bolșevism (dar având foarte multe puncte comune cu el), a cunoscut două ramuri principale: fascismul italian, caracterizat prin corporatism și etatism integral; nazismul (sau *național-socialismul german*), care se distinge prin rasism, antisemitism, providențialism și cultul Führer-ului.

Comunismul și fascismul s-au afirmat ca două regimuri totalitare având la bază o sumă de elemente comune: existența unei singure ideologii oficiale, care nu tolera opoziția; monopartidismul; statul polițienesc; dizolvarea structurilor societății civile și controlul total asupra mijloacelor de informare în masă; controlul politic asupra economiei, într-un sistem centralizat și planificat; expansionismul teritorial. Sistemele totalitare urmau să se confrunte, în anii '40, în cadrul celui de-al doilea război mondial. Noua conflagrație declanșată în septembrie 1939 va schimba ordinea politică și socială a lumii, lăsând loc deopotrivă dezvoltării regimurilor democratice și totalitarismelor de stânga.

Schimbările adaptative în ideologiile secolului XX nu se referă doar la nașterea extremismului de stânga și de dreapta. Prin anii '30, marcați de marea criză economică (1929-1933), atât liberalismul, cât și social-democrația au trebuit să-și revadă principiile și strategiile. În acea perioadă, odată estompat avântul inițial al reconstrucției de după război, economia de substanță liberală a început să se confrunte cu o incapacitate a pieței libere de a regla spontan mecanismele producției, ale distribuției și ale consumului. În aceste condiții, statele capitaliste care până atunci respectaseră principiul *laissez-faire*-ului au înțeles că este necesară o intervenție în economie, în special prin măsuri monetariste, dar și prin implicarea lor directă ca agenți economici care investesc în mari proiecte de infrastructură. Astfel, pentru a contracara criza, guvernele au apelat la politici de reglare a cantității de monedă aflată în circulație, iar pe de altă parte au creat mari întreprinderi de stat. Astfel, neoliberalismul Lordului Keynes proiecta transformarea statului minimal (specific liberalismului clasic) într-un stat asistențial-intervenționist. Cam același lucru se întâmplă și în stânga moderată. Social-democrația, ajunsă la guvernare în Suedia, mizând pe mecanisme economice asemănătoare cu cele neoliberale, va pune

accent pe politicile sociale, astfel încât capitalismul să nu fie benefic doar pentru o minoritate cu statut de mare proprietar, ci pentru întreaga societate.

După încheierea celui de-al doilea război mondial, noua împărțire a sferelor de influență între lumea democratică de factură liberală și așa-numitul *sistem al democrației populare* a condus la un bipolarism ideologic. Blocul occidental a rămas să promoveze democrația parlamentară, pluripartidismul și economia de piață, în timp ce în spațiul răsăritean socialist s-a instaurat regimul partidului unic, al dictaturii proletariatului și al economiei centralizate de stat. În cadrul celor două blocuri – capitalist și socialist – aveau să se înregistreze numeroase evoluții ideologice, în încercarea de adaptare a politicului la noile realități economice și sociale. Occidentul, păstrând în linii generale principiile politice liberale și pe cele conservatoare, avea să cunoască dezvoltarea social-democrației, a creștin-democrației, neoliberalismului și neoconservatorismului, a noii stângi și a noii drepte, a eurocomunismului, ecologismului și feminismului. Răsăritul Europei a experimentat în unele țări “rebele” diverse variante ale “socialismului cu față umană” (variante considerate de către Moscova niște deviații periculoase, ce trebuiau eliminate chiar și prin intervenție militară), ajungând în anii '80 la marea și ultima provocare a reformei gorbacioviste din Uniunea Sovietică. În Vest, ca și în Est, s-au manifestat diverse forme ale naționalismului.

După război, Europa occidentală va oscila între neoliberalismul etatic și social-democrație, promovând o politică a prosperității generale sau, altfel spus, un *stat al bunăstării generale*.

Pe fondul dezvoltării capitaliste sub guvernări neoliberale și social-democrate, apar totuși în Occident unele mișcări ideologice care contestă fie politica drepte, fie politica stângii. De exemplu, în spațiul liberal apar unii doctrinari care consideră că statul și-a depășit atribuțiile, implicându-se prea mult în viața cetățenilor și creând premisele unei noi servituți. Această ideologie contestatară poartă numele de *neoliberalism doctrinar* sau *nostalgic*. În gândirea politică a stângii apusene, apar de asemenea mișcări protestatere, inspirate în special de politicile promovate în lagărul socialist de către China și Uniunea Sovietică. Mișcărilor de inspirație comunistă erau niște reacții ale intelectualității progresiste, care se lăsase înșelată de mirajul sovietic, necunoscând adevărata substanță a comunismului.

Așa cum am mai precizat, și în lumea socialistă s-au înregistrat destul de multe “schisme”, în pofida proclamatei unități ideologice patronate de Moscova. Astfel, la mijlocul anilor '50, în Yugoslavia se afirma *socialismul autogestionar*; în Ungaria, după ce regimul pro-sovietic era pe punctul de a fi eliminat în 1956, odată cu revoluția de la Budapesta, s-a ajuns în anii '80 la așa-numitul *socialism al gulașului*. Un moment însemnat în istoria socialismului est-european l-a constituit *Primăvara de la Praga*, mișcare de reformare a regimului de democrație populară în sensul construirii “socialismului cu față umană”. În România, prin teoria socialismului multilateral dezvoltat, a fost pusă în circulație o construcție ideologică de factură neostalinistă și naționalistă. Între timp, chiar și în Uniunea Sovietică apăreau semne de întrebare și mișcări de dizidență față de politica represivă a regimului comunist.

Cea mai notabilă schimbare în doctrinele stângii se va produce la mijlocul anilor '80 în Uniunea Sovietică, atunci când secretarul general al P.C.U.S., Mihail Sergheevici Gorbaciov, a declanșat politica de *perestroika* și *glaznost*. Aceasta, prin deschiderile ideologice și sociale, va permite renașterea societății civile în Europa răsăriteană, revenirea la pluralism și în cele din urmă la democrația liberală.

„Reinventarea democrației” în Europa Est-centrală pare să fie cel mai favorabil eveniment ideologic și filosofic pentru o posibilă construcție europeană durabilă și umană.

Filosofia identității europene și consecințele ei normative

Dezbaterile de ordin juridic privitoare la identitatea și la cetățenia europeană sunt vârful aisbergului într-o complicată dialectică de ordin cultural, economic, religios și politic ce angajează imaginea de sine a europenilor de-a lungul a cel puțin două milenii de istorie. După marile experiențe de unitate trăite în antichitatea romană și ceva restrâns și mai modest în Evul mediu, dar mai ales după conflictele care au sfâșiat-o în ultimele două-trei secole, Europa timpurilor noastre dorește să rezolve simultan două probleme: pe de o parte, să-și dobândească o unitate *de facto*, trecând peste diversitatea care o caracterizează în materie de națiuni și de niveluri de dezvoltare economică; pe de altă parte, să identifice posibilitatea unui compromis juridic între necesitatea de a proceda la aplicarea de politici

publice comune în tot mai multe domenii și tendința statelor naționale de a păstra intactă suveranitatea lor în cadrul politicilor partajate.

Palierul normativ al construcției identității europene se prezintă astfel ca un proiect al tehnocraților preocupați de eficiența administrativă, în contrapartida politicienilor pe care încă îi domină conjuncturile, oportunitățile și instrumentele de acțiune din registrul sentimentelor naționale, al judecăților istorice și axiologice. Totuși, cele două categorii de constructori ai identității (juriștii și politicienii) au multe puncte în comun. Cei dintâi, oricât de atașați ar fi ideii de eficiență organizațională, vin din culturi diferite care comportă habitusuri legislative sensibil diferite: deși sunt cu toții tributari dreptului roman, nu e totuna să fii jurist crescut în spirit anglo-saxon sau în spirit francez; nu este același lucru să fi avut o formație liberală sau una socialistă (iar mai nou, după ultimul val de extindere, o formație de factură sovietică). Juriștii nu se pot desprinde, așadar, de socializarea lor națională și de *parti-pris*-urile pe care aceasta le comportă. La rândul lor, politicienii, oricât de oportuniști ar fi, nu pot face abstracție de cadrele generale ale dreptului public european și de știința administrației – ambele respirând aerul „raționalității organizațiilor”. Rezultă de aici o sinteză bizară între auto-proclamata „neutralitate” a juriștilor și greu disimulatele angajamente ideologice ale politicienilor.

Pentru a vedea rezultatul acestei sinteze, este de ajuns să parcurgem Proiectul de Tratat Constituțional – o operă fără precedent ca și cuprindere, dar mai ales ca putere de punere de acord a multor lucruri aproape ireconciliabile. Două teme ale proiectului sunt în acest sens mai mult decât exemplare: identitatea și cetățenia.

Identitatea europeană este concepută, în *Preambulul Proiectului de Tratat Constituțional*, ca o „unitate în diversitate”, întrucât popoarele Europei, rămânând, ca și până acum, atașate de identitatea și de istoria lor națională, sunt decise să depășească vechile diviziuni, să se unească tot mai strâns, pentru construcția unui destin comun.

Confundându-se cu ideea destinului comun, identitatea europeană nu contravine identității naționale a fiecărui stat membru. În *Partea I, Titlul I, Art. 5, alin. 1* (P. I, T. I, A. 5, a. 1), este prevăzută expres „respectarea identității naționale a statelor membre, indentitate inerentă structurilor lor fundamentale politice și constituționale, inclusiv în privința autonomiei locale și regionale”. O asemenea abordare normativă demonstrează că viitoarea Europă unită este dispusă să conserve actualele structuri politice din cadrul statelor membre, atât în privința regimurilor politice, cât și în privința gradului de dezvoltare al autonomiei locale și al politicii regionalizării. Astfel, UE are în prezent un număr de 20 de republici și 7 monarhii constituționale. Tradițiile republicane și cele monarhice sunt conservate fără a fi măcar problematizate, ele nereprezentând o piedică pentru identitatea europeană sau pentru democrație ca formă de guvernământ. Nu sunt puse în discuție nici ciclurile electorale ale statelor membre, nici modurile în care ele își sintetizează voința politică (modurile de scrutin – proporțional sau majoritar) sau în care își organizează executivul.

Uniunea „respectă funcțiile esențiale ale statului, în special cele care au drept obiect asigurarea integrității sale teritoriale, menținerea ordinii publice și păstrarea securității interne”. Totuși, în virtutea „principiului cooperării loiale”, Uniunea și statele membre se asistă mutual, pentru realizarea misiunilor decurgând din Constituție. Rezultă din textul Tratatului că spațiul european își proiectează o identitate bazată în continuare pe stăruința tradițională și pe națiunile moderne.

Cetățenia Uniunii este reglementată (P. I, T. II, A. 8) în aceeași manieră ca și identitatea europeană, suprapunându-se peste dimensiunea națională. Astfel, orice persoană care posedă cetățenia unui stat membru al UE o are automat și pe cea a Uniunii. Cetățenia europeană „se adaugă la cetățenia națională și nu o înlocuiește”.

Drepturile atașate acestei noi cetățenii vizează aspecte multiple, de la cele economice și sociale, la cele politice. Astfel, cetățeanul european poate călători și locui liber oriunde pe cuprinsul Uniunii; când se află în zone în care țara sa nu e reprezentată diplomatic, beneficiază de reprezentare și protecție din partea oricărui stat membru al UE care are ambasadă sau consulat.

Cetățeanul UE are drept de petiție la Parlamentul european și de a apela la mediatorul european. În fine, din punct de vedere al drepturilor politice, consemnăm eligibilitatea pentru Parlamentul european, ca și eligibilitatea la nivelul comunității locale unde domiciliază, în aceleași condiții ca cetățenii țării respective.

În toate activitățile sale, Uniunea respectă principiul egalității democratice a cetățenilor, al reprezentării și al participării (P. I, T. VI: Viața democratică în Uniune). Reprezentarea directă a cetățenilor se realizează prin Parlamentul european. Există, însă, și o reprezentare a statelor membre,

în cadrul Consiliului european și al Consiliului de miniștri; întrucât executivele reprezentate în ultimele două organisme au, la rândul lor, răspundere în fața parlamentelor naționale, rezultă și aici aceeași reprezentare ultimă a cetățenilor, numai că venind pe filieră națională. Cât privește participarea, Constituția consemnează dreptul de inițiativă legislativă: cel puțin un milion de cetățeni, dintr-un număr semnificativ de state, pot determina Comisia europeană să examineze o propunere normativă.

În Partea a II-a, dedicată *Cartei drepturilor fundamentale ale Uniunii*, este reglementată încă o dată eligibilitatea cetățenilor UE în Parlamentul european și în cadrul autorităților locale (municipale). Europa unită se construiește astfel, din punctul de vedere al reprezentării, pe două paliere: local și european. Palierul național rămâne ca unul intermediar, legat strict de cetățenia fiecărui stat.

Din ce motive distingem practic două Europe în materie de identitate și de cetățenie? De ce Europa este mai puțin unitară decât America, spre exemplu? Cum s-a ajuns la o soluție juridică a identității și a cetățeniei care să împace deopotrivă pe interguvernamentalisti și pe federaliști? Răspunsurile trebuie căutate, în opinia noastră, în modelul cultural european și în rezultatele lui politice din ultimele patru-cinci secole în materie de proiecte unioniste.

În ciuda diferențelor de limbă și tradiții, națiunile spațiului geografic pe care-l numim *Europa* se recunosc ca făcând parte dintr-o cultură unică. Filosofii culturii vorbesc de *homo europaeus*, ce poate fi găsit sub aparența diferențelor. În lucrarea *Modelul cultural european*, Constantin Noica spunea că pot fi recunoscute următoarele determinații ale omului european: valorizarea omului și raportarea acestuia la natură; modelul rațional de cunoaștere; organizarea științifică; autocunoașterea prin istorie și ieșirea din timpul istoric prin creație¹⁵.

Dintre aceste coordonate, cea de-a patra pare să fi dominat viața politică în acest spațiu: europeanul este cel care se definește prin propria istorie, chiar dacă uneori acest lucru îl aruncă în vârtoarea unor conflicte. Este suficient să ne gândim la „Marele Război” pentru a avea o imagine asupra prețului pe care el a fost dispus să-l plătească pentru afirmarea diferenței. Și astăzi modul în care europeanul se înțelege pe sine este acela al individului istoric constituit și a cărui menire este de a face istorie. Acesta este modul în care el înțelege să se creeze pe sine. Războaiele și divergențele de orice fel dintre europeni au însemnat, cum spunea Ortega y Gasset, „a trăi de la egal la egal”: „Astăzi, într-adevăr, ceea ce este european în fiecare dintre noi cântărește mai mult decât porțiunea diferențiată de francez, spaniol etc.”¹⁶.

Cel puțin în ultimele șase secole, *homo europaeus* a început, chiar dacă timid, să-și pună problema unei mai judicioase gestionări a energiei pe care era capabil să o pună în slujba procesului de autoedificare. A început să învețe, după sfaturile lui Locke și Kant, că pacea poate fi mai prielnică propriei dezvoltări și că termenul „istorie” nu trebuie să se confunde cu acela de „conflict”. Cele două mari conflagrații ale secolului XX au pus personajul nostru în fața dimensiunilor catastrofale pe care le poate lua voința de autoimpunere, cea care îi este coesențială și care l-a adus în stadiul actual de civilizație, demn de ividiat. Astfel, secolul cu cele mai mari conflicte care au existat vreodată în istoria omenirii este și cel al grandioaselor inițiative pacifiste. Un astfel de *proiect de instaurare durabilă a păcii* este cel al edificării Uniunii Europene.

¹⁵ Constantin Noica, *Modelul cultural european*, Humanitas, București, 1993, p. 33.

¹⁶ Ortega y Gasset, *Revolta maselor*, Humanitas, București, 1994, pp. 196-197.